

UNIVERZITNÍ VZDĚLÁNÍ V POBĚLOHORSKÉM OBDOBÍ. ŠKOLSTVÍ V ČESKÝCH ZEMÍCH A J. A. KOMENSKÝ

Ivana ČORNEJOVÁ

Školství, zejména vyšší, se stalo jedním ze stěžejních bodů všech rekatolizačních programů vzniklých po Bílé hoře. Jeden z takových projektů vzešel přímo z Vídně a jeho autorem byl zpovědník a rádce Ferdinanda II. jezuita Vilém Lamormain. O autorství druhého se postaral okruh duchovních shromážděných kolem pražského arcibiskupa Arnošta Vojtěcha Harracha, kde vynikali především opat strahovské premonstrátské kanonie Kašpar z Questenberka a kapucín Valerián Magni. I když mezi jezuitským táborem a arcibiskupskou stranou docházelo v první polovině 17. věku k mnoha sporům, v tom, že v českých zemích (resp. především v Čechách a na Moravě) mohou působit jen katolické školy, panovala naprostá shoda. Prvořadým úkolem pak byla rekatolizace pražského vysokého učení. Na Moravě byla situace v tomto ohledu jednodušší: v Olomouci působila už od roku 1573 jezuitská akademie¹ s nižšími i vyššími studii, neboli podle dnešní terminologie gymnázium a fakultami filozofickou a teologickou.

Také v Praze mělo Tovaryšstvo Ježíšovo svůj pedagogický ústav. Zdejší akademie sídlící v bývalém dominikánském klášteře u sv. Klimenta, zvaná též Ferdinandovou akademií, byla nejstarší jezuitskou školou na našem území a začala fungovat už záhy po roce 1556. Byla organizována podobně jako škola olomoucká. V druhé polovině 16. století docházelo v Praze mezi jezuitskou školou a starobylým učením, založeným kdysi Karlem IV. a od husitství utrakvistickým, k inspirující myšlenkové soutěži. V časech relativní náboženské tolerance obě školy soupeřily o přízeň studentů a tím se snažily zkvalitnit výuku. Tento příznivý trend se ovšem zastavil už nedlouho po bělohorské porážce.

Na pražskou utrakvistickou akademii nahlíželi katoličtí vítězové jako na školu provinilou dlouholetou "herezí". Kromě toho jí také neprospělo, že jeden z jejích známých profesorů, Jan Jessenius, byl tak aktivní v diplomatických službách vzbouřených stavů. Ačkoliv se zbylí karolinští profesori snažili přimět poníženou suplikou Karla z Lichtenštejna ke shovívavosti, nebylo jim to nic platné. Po úvahách, že by staroslavná Karolina měla být vůbec zrušena, dospěli císařovi rádci ve Vídni k rozhodnutí, že bude předána do správy jezuitům. Tovaryšstvo Ježíšovo tedy tuto univerzitu nijak neuzurpovalo, jak se někdy soudí, ale v roce 1622 přijalo na základě nejvyššího usnesení. Generál Tovaryšstva Ježíšova v Římě dokonce projevoval obavy, že z převzetí této školy nic dobrého nevzejde.

Jeho obavy se měly zakrátko naplnit. Jezuité začali vysoké učení hned po roce 1622 reorganizovat podle vlastních zásad. Jezuitské vysoké školy byly totiž ryze řádovými ústavy, a tak zde např. akademičtí hodnostáři nebyli voleni, jako na jiných univerzitách, ale jmenováni představenými. Výuka pak probíhala v intencích závazného studijního řádu schváleného generální kongregací Societatis Iesu v roce 1599 (Ratio atque Institutio studiorum). V praxi to v Praze vypadalo tak, že jezuité spojili své klementinské fakulty s Karolinem, kde obnovili dvě světské fakulty: právnickou a lékařskou, které nebyly od husitství obsazeny.

Proti tomu ovšem vznesl ostrý protest arcibiskup Harrach, jenž se rázně přihlásil o svá stará kancléřská práva. Pražský metropolita byl totiž už od založení kancléřem almae matris

Pragensis, ale v období sedisvakance bylo toto spojení přerušeno, a po obnovení arcibiskupství v roce 1561 – 1562 bylo těžko myslitelné, aby katolický arcibiskup byl hodnostářem utrakvistické školy. V jezuitském pojetí byl ovšem kancléř podřízen řádovému rektorovi, a to bylo zase pro metropolitu naprosto nepřijatelné. Nato se rozhořel mezi jezuitu podporovanými panovníkem a Harrachovu skupinou spor, který se vlekl až do poloviny století.

Konečné řešení nakonec muselo vzejít opět z Vídně, i když tam byli nuceni přihlédnout k názorům z Čech. V roce 1638 Ferdinand III. rozhodl, že karolinská složka univerzity bude poznovu osamostatněna, zůstane ve světské moci, ale její autonomie bude omezena, zatímco jezuité si ponechají pouze své klementinské fakulty. Tento stav byl chápán jako provizorium a vše se rozhodlo až v roce 1654, kdy došlo k tzv. univerzitní unii, opětovnému sloučení Karolina s Klementinem, ovšem na jiných základech, než tomu bylo v roce 1622. Pounijní vysoké učení bylo znovu plnoprávně autonomním ústavem, jehož hodnostáři byli voleni (včetně jezuitských), arcibiskup se stal opět kancléřem se všemi právy v intencích zakládací listiny Karla IV.. De iure bylo tedy vše v pořádku, de facto ale duchovní fakulty sídlící stále v jezuitské koleji Klementinu měly přece jen jistou převahu. Tento stav zůstal bez větších změn až do poloviny 18. století, do započetí tereziánských školských reforem.

Morava měla svou univerzitu v Olomouci. Zde byla výuka přerušena na nějaký čas v letech stavovského povstání, kdy byli jezuité, jako představitelé nejmilitantnějšího katolicismu (alespoň z evangelického pohledu) vyhnáni ze země, kam se mohli vrátit roku 1621. Zprvu nebyli přijati nijak nadšeně, ale běh škol byl brzy obnoven. Ačkoliv měšťané nevívali tehdy jezuitu příliš vlídně, o to větší přízeň jim projevoval kardinál Dietrichštejn, jehož zásluhou došlo k rozšíření ekonomického zázemí zdejší akademie. Naplno se rozvinula činnost filozofické a teologické fakulty, k nimž se někdy připočítává i tzv. fakulta jazyků (podobně jako na jiných vysokých učeních Tovaryšstva Ježíšova), což byly vlastně dvě nejvyšší gymnaziální třídy, tedy poetika a rétorika.

Na rozdíl od Prahy však v Olomouci chyběly světské fakulty, i když pokusy o uvedení právnických studií do života byly zhruba od poloviny 17. století dosti intenzivní. Nakonec se v roce 1667 započaly pouze přednášky z kanonického práva, od roku 1679 přednášel civilní právo nečlen jezuitského řádu, ale nikdy se nepodařilo řádně ustavit juristickou fakultu. Jezuitské akademii vyvstala čilá konkurence po založení olomoucké stavovské školy pro výchovu šlechtické mládeže v roce 1724.

Mnohem složitější byla situace ve Slezsku. Vzhledem k tomu, že zde, v převážně luteránském prostředí, nemohla postupovat rekatolizace tak rychle jako v Čechách a na Moravě, byly potíže i se založením univerzity. Vynucená tolerance vůči zdejším luteránům ze strany Vídně ovšem nešla tak daleko, aby bylo povoleno zřízení nekatolického vysokého učení. Snahy o vybudování katolického ústavu pak pravidelně narážely na odpor, tím spíše, že se uvažovalo o ustavení jezuitské akademie. Existenční nesnáze pronásledovaly totiž i většinu slezských kolejí Tovaryšstva Ježíšova. Tak také ve Vratislavi začala kolej fungovat až v roce 1659, při ní se rozběhla nižší studia a o něco málo později i filozofické přednášky, aby se v roce 1666 přidal kurs teologie. Ovšem univerzitu se podařilo prosadit až v roce 1702. Universitas Leopoldina vděčila panujícímu císaři nejen za své jméno, ale rovněž za značný osobní zájem o prosperitu školy. Ve Vratislavi se podobně jako v Olomouci počítalo v ideálním případě se čtyřmi fakultami, ale velkorysé plány se nepodařilo prosadit, a tak se jen nepravidelně konaly právnické a medicínské přednášky. Jak v Olomouci, tak ve Vratislavi se

nezdařilo založení světských fakult také proto, že se vymykaly ze schématu jezuitského školství a patres o ně jeví jen malý zájem.

Hovoříme-li o tom, že ta která akademie byla ryze jezuitská, nebo zde Tovaryšstvo mělo výraznou převahu, pak toto konstatování platí přirozeně pro sféru správní a týká se pedagogického sboru. Jinak to byly veřejné ústavy, kam přicházeli studenti ze všech vrstev společnosti, přičemž stabilně převažovali mladíci z měšťanských rodin. Školné v jakékoliv podobě se neplatilo, skládaly se jen taxy za zkoušky ke gradům. Zejména na právech nebyly tyto poplatky zanedbatelné. Postupně různí mecenáši přispěli ke zlepšení postavení studentů četnými nadacemi a stipendii, z nichž mnohá přetrvala staletí. Např. Lamormainova nadace z první poloviny 17. věku byla zrušena bez náhrady až v roce 1950. Studující příslušníci jezuitského řádu neplatili nic, protože pochopitelně nedisponovali žádným soukromým majetkem.

Země Koruny české se tedy v 17. a 18. století mohly pyšnit třemi univerzitami. Na všech působili až do poloviny 18. věku z osob duchovního stavu pouze jezuité, v Olomouci a Vratislavi se přitom jednalo o ryze jezuitské ústavy, v Praze působila klasická univerzita nadaná řadou akademických privilegií. Ani zde ovšem jezuité nepřipustili na katedry duchovních fakult nikoho mimo Tovaryšstvo. Zásadním průlomem v Čechách i na Moravě se stala až opatření státu v druhé polovině 18. století.

Členové Societatis Iesu vyučovali na všech středoevropských vysokých učeních této éry s výjimkou benediktinské univerzity v Salcburku. Ne všude však měli monopolní postavení na všech katedrách duchovních fakult. Např. ve Vídni se museli podělit o stolice na teologii s minority a dominikány. Takováto převaha jezuitských profesorů byla samozřejmě téměř permanentně předmětem ostré kritiky ze strany jiných církevních řádů i světských kněží. Ti poukazovali především na skutečnost, že patres neumožňují rozšíření intelektuálního spektra filozofických směrů. Naopak jezuité většinou žárlivě střežili svůj monopol a vedle toho bedlivě sledovali, aby univerzity, na nichž působili byly výhradními držitelkami práv obecných učení. Proto také filozofické a teologické kursy, které v českých zemích na vysoké úrovni probíhaly např. u dominikánů, františkánů, minoritů, nebo i v pražském arcibiskupském semináři, měly pouze charakter soukromých škol. Je více než typické, že do měst, kde stály jezuitské řádové domy, nemohli proniknout zároveň příslušníci dalšího z významných školských řádů – piaristé.

Naopak předností jezuitského školského systému byla návaznost na instituce na úrovni středních škol – nižší studia neboli gymnázia, která se zakládala při každé koleji. Jezuitští učitelé – magistři i profesori přecházeli podle rozhodnutí řádových představených mezi jednotlivými lokalitami. Narůstající počty těchto škol, spolu s gymnázii jiných řádů (především piaristů a benediktinů) i tradičními městskými školami (např. v Plzni nebo Českém Krumlově) zvyšovaly dostupnost vzdělání v jednotlivých regionech. Naproti tomu se omezila ve středověku tak obvyklá peregrinace studentů, kteří během studií navštívili hned několik obecných učení v různých zemích. Nyní jim v tom kromě jiného zabraňovala i zeměpanská nařízení. Cesty za vzděláním se staly v raném novověku výsadou urozených mladíků (tzv. kavalírské cesty). V jejich družinách pak mohli cestovat i jejich sluhové, společníci nebo preceptoři, většinou měšťanského původu.

Je tedy zřejmé, že možnosti vzdělání se v pobělohorské době rozšiřovaly a zvyšovalo se procento gramotných. Ačkoliv v tomto směru nemáme k dispozici závěry exaktních výzkumů, je zřejmé, že české země náležely mezi oblasti s nejvyšší gramotností. Často se především ve starší literatuře objevují soudy konstatující značný úpadek kvality školství a tím i vzdělání po Bílé hoře. S tímto tvrzením však není možné souhlasit. Největším zlomem s

tragickými důsledky bylo samozřejmě oktrojované ukončení působení nekatolických vzdělávacích institucí, ale pokud se chceme zabývat úrovní poskytovaného vzdělání jako takového, pak návaznost na předbělohorské tradice nebyla přerušena. Ostatně jezuitská pedagogická soustava vycházela ze stejných zdrojů jako jiné humanistické systémy, včetně toho nejvíce tradovaného na protestantských školách vděčícího za svůj vznik Janu Sturmovi. Až postupem doby, s pronikáním osvícenských idejí, se množily kritické hlasy poukazující na zastaralost všech těchto soustav vycházejících z humanistické, převážně lingvistické výuky na bázi latiny a řečtiny. Nový důraz byl kladen na přírodní vědy, experiment a praktickou výuku živých jazyků. Je možná trochu paradoxní, že k principům jazykové výuky se vrátila naopak o sto let později nově koncipovaná klasická gymnázia.

Při sledování vývoje pobělohorského školství u nás zůstává stranou bezesporu nejvýznamnější postava z historie pedagogiky – Jan Amos Komenský. Tento polyhistor, vynikající spisovatel a mistr českého jazyka, filozof a náboženský myslitel je ctěn (alespoň verbálně) jako “učitel národů”. Jeho pedagogická díla jsou citována, často mechanicky, a kladena za vzor v kontrapozici k ostatním soudobým školským systémům. Komenský ovšem čerpal ze stejných pramenů jako jiní jeho souputníci z konfesně odlišných táborů. Nejvíce pozoruhodné jsou jistě jeho názory na vzdělávání a výuku menších dětí (na úrovni obecné školy) a prosazování stejných možností pro chlapce i děvčata. Bohužel sám Komenský si své teorie mohl v praxi ověřit pouze během svého působení v Šarišském Potoce v Uhrách a nedosáhl přitom výrazných úspěchů. Jeho oblíbené didaktické školní hry jsou také plně v intencích představení produkovaných na humanistických gymnáziích nebo jezuitských univerzitách.

Největší obliby už záhy po svém vzniku dosáhly Komenského jazykové učebnice, především *Janua linguarum* a později i *Orbis pictus*. *Janua* byla vydávána, dokonce opakovaně, i v klementinské tiskárně Tovaryšstva Ježíšova a užívána v řádových školách po celá desetiletí. Tedy v témž řádu, jehož příslušník pater Antonín Koniáš, řadil naopak filozofické, útešné a teologické spisy Jana Amose mezi knihy nejvíce škodlivé a nebezpečné. *Orbis pictus* si pak oblíbili především piaristé.

Není jistě bez zajímavosti, že Komenský sám znal jezuitské pedagogické principy a vysoce je oceňoval a přední z řádových učenců České provincie Tovaryšstva Bohuslav Balbín měl pro J.A.Komenského také slova chvály.

Pozn.: 1/ Termínu akademie užívám v souladu s dobovými zvyklostmi (a humanistickou módou) jako synonyma k termínu univerzita. Nezáleželo na tom, zda ta která instituce měla “klasické” čtyři fakulty, nebo jenom dvě. Rozhodující bylo udělení plných práv závazných pro obecná učení, tedy práva udílení obecně platných učených gradů.

Literatura:

Čornejová, I. a kol.: Dějiny Univerzity Karlovy II. 1622 – 1802. Praha 1996.

Fiala, J. – Mlčák, L. – Žurek, K. (edd.): Jezuitský konvikt v Olomouci, sídlo uměleckého centra Univerzity Palackého v Olomouci. Dějiny – Stavební a umělecké dějiny – Obnova a využití. Olomouc 2002.

Kapitoly z dějin olomoucké univerzity. Ostrava 1973.

Kavka, F. a kol.: Stručné dějiny University Karlovy. Praha 1965.

Pešková, J. – Cach, J. – Svatoš, M. (edd.): Pocta Univerzity Karlovy J. A. Komenskému. Praha 1991.

Rabe, C.: Alma Mater Leopoldina. Kolleg und Universität der Jesuiten in Breslau 1638 – 1811. Köln – Weimar – Wien 1999.